

Anna Sawa

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

STANDARYZACJA STRUKTURY TEKSTU I JEGO UKSZTAŁTOWANIA TYPOGRAFICZNEGO W LUBELSKICH KAZANIACH POGRZEBOWYCH Z XVII WIEKU*

Podstawę materiałową artykułu stanowią kazania pogrzebowe, które ukazały się w Lublinie w XVII wieku w pierwszej w tym mieście polskiej drukarni. Funkcjonowała ona w latach 1630-1667¹ i wydano w niej ponad 130 polskojęzycznych druków², z czego niemal dwadzieścia procent stanowiły kazania pogrzebowe. Do przedstawianych uwag wybrałam pięć reprezentatywnych kazań³. Analizę ograniczam do wybranych składników struktury kazań, zwracając szczególną uwagę na ich ramę wydawniczą, czyli elementy okalające tekst kazania, takie jak zapisy na kartach tytułowych i listy dedykacyjne⁴.

Celem analiz jest ustalenie, jakie segmenty występują w strukturze lubelskich kazań pogrzebowych i czy można znaleźć regularności w sposobie ich realizacji typograficznej. Przez pojęcie *struktury tekstu* rozumiem jego model kompozycyjny, a więc „ramę tekstową, podział na segmenty, relacje między segmentami, czyli różne zjawiska z zakresu typowych dla gatunku układów poziomych, a także architektoniki tekstu”⁵. Wychodzę z założenia, że zmiany rodzaju i stopnia pisma oraz użycie innych

---

* Druk publikacji został sfinansowany przez Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie w ramach grantu Wydziału Humanistycznego.

¹ Stan badań i podstawowe informacje na temat drukarni zob. I. Dziok-Strelnik, *Bibliografia starych druków lubelskich 1630-1800*, Lublin 1997, s. 19-63.

² Zob. J. Witkowska-Kunach, *Stan badań nad produkcją wydawniczą Pawła Konrada i jego następców w latach 1630-1667*, [w:] *Lublin a książka. Materiały z konferencji naukowej Lublin-Pszczela Wola, 6-7 listopada 2002 r.*, red. A. Krawczyk, E. Józefowicz-Wisińska, Lublin 2004, s. 173-193.

³ Wykaz skrótów cytowanych źródeł znajduje się na końcu artykułu.

⁴ Zob. R. Ociecek, *O różnych aspektach badań literackiej ramy wydawniczej w książkach dawnych*, [w:] *O literackiej ramie wydawniczej w książkach dawnych*, red. R. Ociecek, Katowice 1990, s. 7. W odniesieniu do niektórych z analizowanych elementów używany jest również termin *parateksty*. Zob. I. Loewe, *Gatunki paratekstowe w komunikacji medialnej*, Katowice 2007, s. 78.

⁵ M. Wojtak, *Gatunki prasowe*, Lublin 2004, s. 13.

środków typograficznych są w książce dawnej nieprzypadkowe, ponieważ drukarz świadomie kształtował jej stronę wizualną⁶ i miał świadomość zróżnicowania strukturalnego tekstu.

Karty tytułowe

Strona *recto* kart tytułowych

Karta tytułowa stała się integralnym elementem książek powstających w kręgu kultury zachodniej wraz z upowszechnieniem wynalazku druku⁷. Wydawane w Lublinie kazania zawsze ją zawierają. Na stronie *recto* kart tytułowych analizowanych druków zawsze umieszczano rozbudowany tytuł zawierający motyw przewodni utworu i informacje o zmarłym, następnie dane o autorze kazania⁸, okolicznościach wygłoszenia oraz adres wydawniczy. Realizacja tekstowa wymienionych składników mogła nieco się różnić⁹, jednak w każdym z analizowanych druków na stronie *recto* karty tytułowej znajduje się:

- motyw przewodni kazania, na przykład „SZLACHCIC | POLSKI | STAROZYTNY” [SPS, k. tyt.]¹⁰;
- imię, nazwisko i określenia etykietalne zmarłego, na przykład „Iaśnie Wielmożnego Páná I. Mśći Páná | BASYLEGO | KOPCIA” [WWR, k. tyt.];

⁶ Pogląd taki sformułowała K. Tutak. Zob. *eadem*, *O dedykacjach w drukach polskich XVI i XVII wieku (grafia i interpunkcja)*, Kraków 2013, s. 69.

⁷ Średniowieczne kodeksy rękopiśmienne, a także pierwsze książki drukowane nie miały kart tytułowych. Zob. H. Szwejkowska, *Książka drukowana XV-XVIII wieku. Zarys historyczny*, wyd. 3 popr., Wrocław 1980, s. 71-72; L. Febvre, H.-J. Martin, *Narodziny książki*, przeł. A. Kocot, M. Wodzyńska-Walicka, posł. P. Rodak, Warszawa 2014, s. 131-137; M. Juda, *Karta tytułowa staropolskiej książki drukowanej*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2002, t. 46, s. 67-77.

⁸ M. Uździcka traktuje informacje o autorze i adresie wydawniczym jako część rozbudowanego tytułu, choć zauważa ich graficzne wyodrębnianie na kartach tytułowych. Według tej badaczki należy je włączyć do tytułu, ponieważ stanowią całość składniową i znaczeniową. Zob. M. Uździcka, *Tytuł utworu literackiego. Studium lingwistyczne*, Zielona Góra 2007, s. 67-77.

⁹ Zob. uwagi dotyczące wzorców tekstu i ich realizacji: J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, *Tekstologia*, Warszawa 2012, s. 39-40.

¹⁰ Wszystkie cytaty podaję w transliteracji, zgodnie z zasadami zaproponowanymi przez K. Górskiego dla wydawnictw typu A. Zob. K. Górski *et al.*, *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Projekt*, Wrocław 1955, s. 48-63. Ponieważ specyfika analiz wymaga rozróżniania rodzaju pisma drukowanego, czego *Zasady* nie uwzględniają w wystarczającym stopniu, wzoruję się podczas sporządzania transliteracji na pracy K. Tutak. Fragmenty złożone w starodruku szwabachą zapisuję antykwą, kursywą – pismem pochylonym, antykwą – pismem pogrubionym. Zob. K. Tutak, *O dedykacjach w drukach polskich...*, s. 27, przypis 17. Symbol | oznacza koniec wersu, skrót po cytacie sygnalizuje jego lokalizację.

- imię i nazwisko kaznodziei wraz z informacjami o funkcjach, jakie pełni on w środowisku duchownym, i nazwą zakonu, do którego należy¹¹, na przykład „X. FRANCISZKA GRABIECKIEGO S. | **Theologię Doktorá Dominikáná, Theologá y Spowie- | dniká Iáśnie W. I. M. Biskupá Kuiáwjskiego**” [CHZP, k. tyt.];
- czas wygłoszenia kazania, na przykład „Przemowa Rożwiniona | *Ostátniego dnia Sierpniá Roku Panjskiego 1654*” [CHZP, k. tyt.];
- miejsce wygłoszenia kazania, na przykład „**W Kościele Lubelskim, S. STANISŁAWA, | Oycow Dominikanow**” [TSZ, k. tyt.].

Standaryzacja nie zaznacza się w adresie wydawniczym, który występował w każdym analizowanym kazaniu, ale miał zróżnicowaną formę i mógł zawierać nieco inne elementy, na przykład „**W Lvblinie**” [KP, k. tyt.], „V Páwłowey Konrádowey 1637” [WWR, k. tyt.], „W LVBLINIE, | W Drukárni Ianá Wicorkowiczá I. K. M. Typ.”¹² [CHZP, k. tyt.].

W zakresie rozwiązań typograficznych stosowanych na stronie *recto* kart tytułowych zauważalna jest tendencja do składania określonym rodzajem pisma drukowanego pewnych segmentów tekstu¹³ oraz dążenie do jego graficznej delimitacji.

Regularność stosowania wybranego rodzaju pisma drukowanego wystąpiła w odniesieniu do antroponomów zmarłego i kaznodziei oraz motywu przewodniego kazania. Imię i nazwisko zmarłego, na pogrzebie którego zostało wygłoszone kazanie, zapisywano wersalikami antykwy, na przykład:

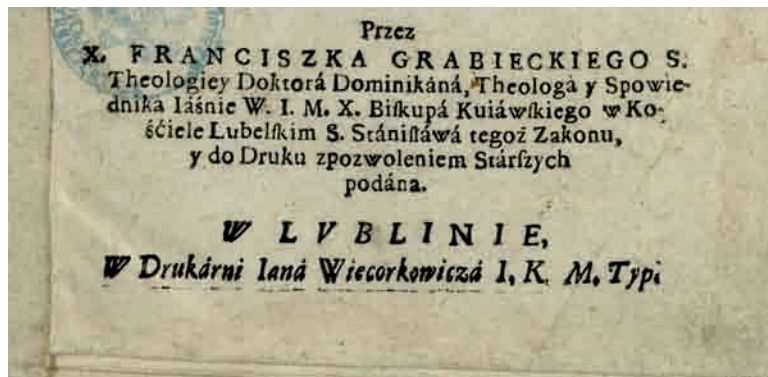
Ilustracja 1. Fragment karty tytułowej kazania *Wieczney woniey roza...* ze złożonym antykwą imieniem i nazwiskiem zmarłego. Źródło: Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, sygnatura Sd. 713.925.

¹¹ Występowanie nazwy zakonu jest spowodowane tym, że autorzy wszystkich omawianych kazań byli zakonnikami.

¹² W ostatnim z wymienionych zapisów fragment „I. K. M. Typ.” [CHZP, k. tyt.] jest uwarunkowany stanem prawnym lubelskiej drukarni, ponieważ spośród lubelskich drukarzy tylko Jan Wiczkowicz uzyskał przywilej królewski i mógł posługiwać się tytułem Typografa jego Królewskiej Mości. Zob. I. Dziok-Strelnik, *op. cit.*, s. 26.

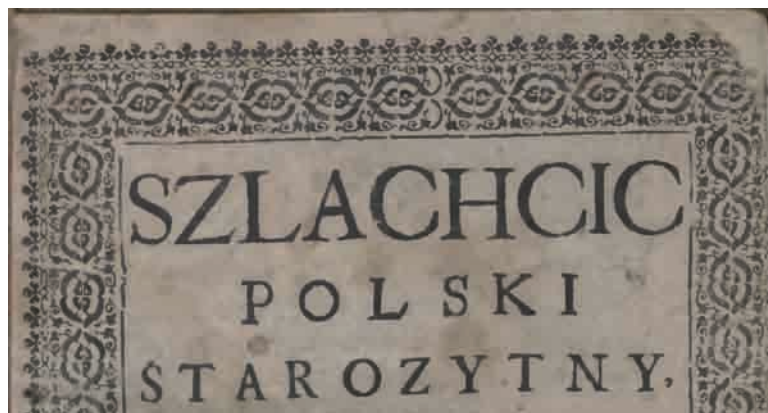
¹³ Klasyfikację pism drukowanych i terminologię stosuję za M. Judą. Zob. *eadem*, *Pismo drukowane w Polsce XV-XVIII wieku*, Lublin 2001.

Antykwą składano także imię (lub imiona) i nazwisko kaznodziei. Wykorzystywano wówczas kapitaliki lub wersaliki tego rodzaju pisma, na przykład:

Ilustracja 2. Fragment karty tytułowej kazania *Chorągiew żywota pobożnego synow koronnych...* ze złożonym majuskułami antykwy imieniem i nazwiskiem kaznodziei. Źródło: Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, sygnatura Sd. 713.71.

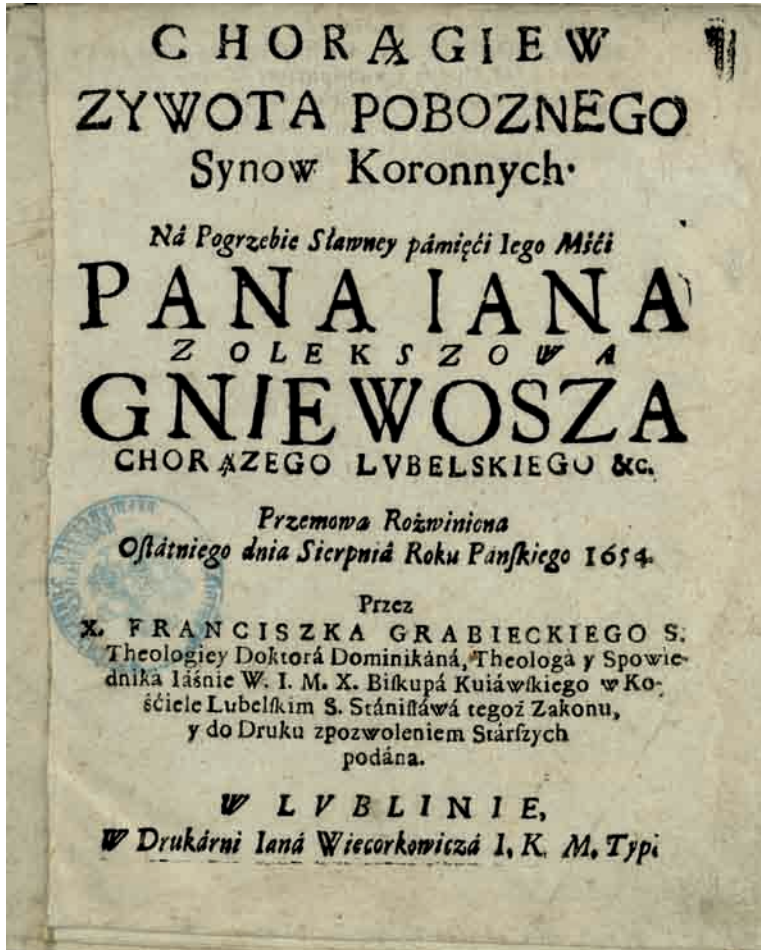
Wielkimi literami tego samego rodzaju pisma zapisywano również początkowy fragment tytułu, sygnalizujący motyw, na którym opiera się kazanie, na przykład:

Ilustracja 3. Fragment karty tytułowej kazania *Szlachcic polski starozytny...* ze złożonym wielkimi literami antykwy motywem przewodnim. Źródło: Biblioteka Główna UMCS, sygnatura Sp-St. 1740.

Lubelscy drukarze starali się ponadto zaznaczać typograficznie segmenty tekstu powiązane ze sobą semantycznie. Czynili to przez użycie do ich składu tego samego

rodzaju pisma, wykorzystanie czcionek podobnego stopnia¹⁴, operowanie światłem¹⁵ czy wstawianie linii poziomych, na przykład:

Ilustracja 4. Karta tytułowa kazania *Chorągiew żywota pobożnego synów koronnych na pogrzebie... Jana z Olszowa Gniewosza...* Źródło: Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, sygnatura Sd. 713.71.

¹⁴ Termin *stopień pisma* rozumiem jako „wymiar czcionki między ścianką sygnaturową a ścianką tylną”. *Stopień pisma* [hasło w:] *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Bierkenmajer, Wrocław 1971, szp. 2238.

¹⁵ Światło jest definiowane jako „miejsca niedrukujące w formie drukowej i odpowiadające im z kolei nie zadrukowane miejsca na odbitce, np. odstępy między wierszami, między ilustracją a obłamującym ją tekstem, między poszczególnymi łamami itp. Przy druku wypukłym światło to jest wypełnienie justunkiem”. *Światło* [hasło w:] *Encyklopedia wiedzy...*, szp. 2297.

Na powyższej karcie tytułowej znajdują się standardowe segmenty struktury tekstu. Motyw przewodni kazania został zapisany majuskułami i minuskułami antykwy oraz oddzielony światłem od następującego po nim wyrażenia „*Na Pogrzebie Sławney pamięci Iego Mści*” [CHZP, k. tyt.]. Wyrażenie to złożono kursywą, pod nim podano określenie grzesnościowe, imię oraz nazwisko zmarłego (zapisane kapitalikami antykwy). Pomiędzy określeniem etykietalnym i imieniem a nazwiskiem umieszczono nazwę miejscowości, z której pochodził zmarły (zapisaną kapitalikami kursywy). Dzięki identycznemu zapisowi czytelnik może postrzegać określenie grzesnościowe i antropimim jako spójny segment tekstu, choć został on po części rozbitý nazwą topograficzną. Dane o czasie wygłoszenia kazania zapisano kursywą, informacje o kaznodziei – antykwą, a adres wydawniczy znów kursywą (wielkimi i małymi literami obu rodzajów pisma). Wykorzystanie do składu poszczególnych segmentów wybranego rodzaju pisma podkreślało ich treściowe zróżnicowanie. Funkcję delimitacyjną pełniła na powyższej karcie również interlinia, pozostawiana pomiędzy poszczególnymi częściami tekstu, a także wyśrodkowanie, sprawiające, że segmenty zwężyły się lub rozszerzały ku dołowi.

Strona verso kart tytułowych

Strona verso karty tytułowej bywała składana w różny sposób. Mogła pozostawać czyta (np. w kazaniu *Chorągiew zywota pobożnego...*) lub być wypełniona:

- cytatem w języku łacińskim i polskim pełniącym funkcję motta (np. w kazaniu *Szlachcic polski starozytny...*),
- drzeworytem herbowym (np. w kazaniu *Trzy splendori zacności białogłowskiej... i Kazaniu pogrzebnym, ofierze oddanej na dwóch górach wydatnych...*),
- stemmatem¹⁶ (np. w kazaniu *Wieczney woniey roza...*).

Przytoczone przykłady świadczą o wyraźnej tekstowo-typograficznej strukturalizacji kart tytułowych lubelskich kazań pogrzebowych, która miała na ogół charakter powtarzalny.

¹⁶ Termin *stemmat* jest różnorodnie definiowany w literaturze przedmiotu. Zob. M. Juda, *Stemmata w drukach lubelskich XVII-XVIII wieku*, „Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Historyczny” 2014, nr 4 (38), s. 99-101. W artykule przyjmuję definicję M. Judy, która za B. Czarskim, przez pojęcie *stemmat* rozumie kompozycję słowno-heraldyczną tworzącą ramę wydawniczą (*ibidem*, s. 100). Zdaniem badaczki stemmaty mogą mieć dwu- lub trójelementową strukturę. Stemmaty dwuelementowe składają się z ryciny heraldycznej i polsko- lub łacińskojęzycznego epigramu, trójelementowe zaś zawierają dodatkowo nadpis. Por. na ten temat B. Czarski, *Stemmaty w staropolskich ksiązkach, czyli Rzecz o poezji heraldycznej*, Warszawa 2012.

Listy dedykacyjne

Listy dedykacyjne zawsze zaczynały się w analizowanych kazaniach na karcie A2 *recto*, następowały więc bezpośrednio po karcie tytułowej i poprzedzały właściwe kazanie¹⁷. Kierowano je do bliskich zmarłego. Z reguły składały się z inskrypcji dedykacyjnej, właściwego listu dedykacyjnego i formuły subskrypcyjnej.

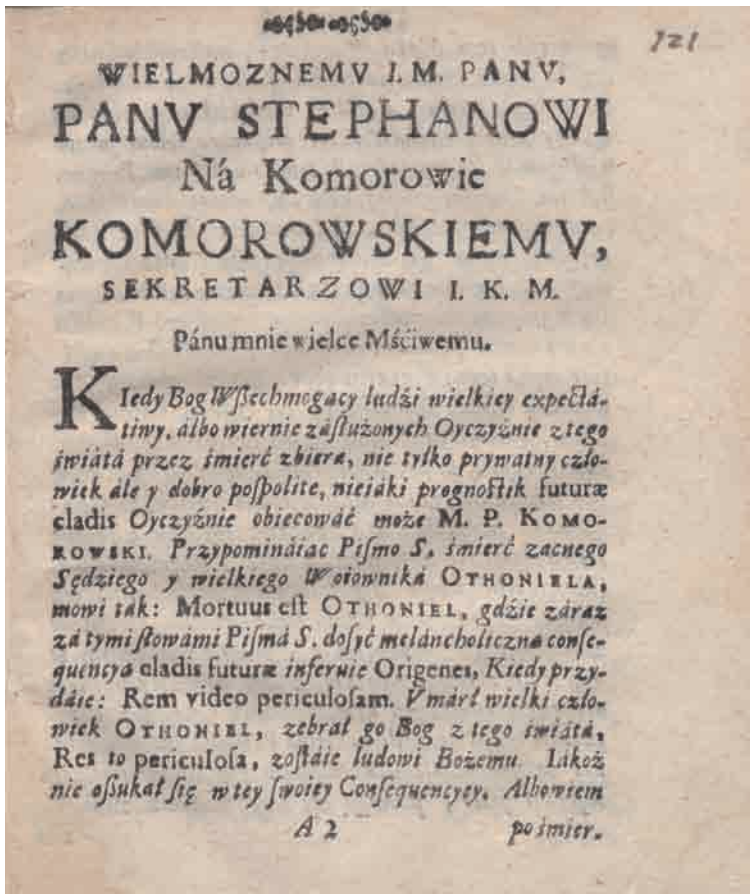
Sekwencja inicjalna

Formuła inicjalna listu miała kształt inskrypcji dedykacyjnej¹⁸, na przykład: „Do Szlachetnie vrodzonych Ich | Mściow Pánow/ | **P. MARCINA I P. THO-** | **MASZA WYBRA-** | **NOWSKICH, Z WYBRANOWA.**” [SPS, k. A ij], „*Iásnie Wielmożney Iey Mści Pániey* | **BARBARZE** | **CHOTKIEWICZOWNIE** | **KOPCIOWEY** | **Káŕztellance Nowogrodzkiey Ofkiey, Prze-** | **łomŕkiey, &c, Stárościney.**” [WWR, k. A2]. Inskrypcje wskazywały jednoznacznie adresata listu dedykacyjnego. Oprócz antroponimu zawsze umieszczano w nich jego określenia etykietalne, a w większości kazań także oficjalną tytułaturę.

Typowym rozwiązaniem typograficznym jest w tym segmencie tekstu składanie wielkimi literami antykwy imienia i nazwiska adresata dedykacji (z reguły stosowano do ich zapisu czcionki największego stopnia). W odniesieniu do innych elementów nie można zaobserwować regularności rodzaju użytego do zapisu pisma drukowanego. Charakterystyczne jest jednak oddzielenie inskrypcji od dalszej części listu dedykacyjnego, uzyskiwane dzięki pozostawieniu między tymi częściami światła, wykorzystaniu do składu inskrypcji czcionek większego stopnia i zastosowaniu pisma innego rodzaju niż pismo użyte w kolejnym segmencie tekstu (zob. ilustr. 5).

¹⁷ W odniesieniu do tej części ramy wydawniczej w XVI i XVII w. używano różnych określeń, jak np. *przedmowa, przemowa, prefacya, epistoła, list, przypisanie, poświęcanie*. Niezależnie od nomenklatury tekst jest pod względem genologicznym listem dedykacyjnym. Zob. K. Tutak, *Dedykacja i jej językowe ekwiwalenty w drukach polskich z XVI i XVII wieku*, „Poradnik Językowy” 2014, nr 7 (716), s. 41-52.

¹⁸ Zob. K. Tutak, *O dedykacjach w drukach polskich...*, s. 26-29.

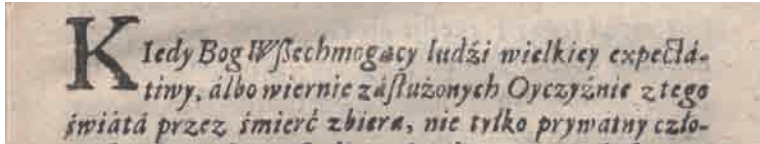
Ilustracja 5. Pierwsza strona listu dedykacyjnego *Kazania pogrzebnego, ofiary od-
 danej na dwóch gorach wydalnych...*, k. A2. Źródło: Biblioteka Naukowa Polskiej
 Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, sygnatura stare
 druki 3106.

Na karcie do zapisu inskrypcji wykorzystano antykwę, do składu listu zaś – kursywę. Części zostały oddzielone interlinią. Delimitację podkreślał też sposób ułożenia tekstu na stronie: formuła inicjalna została wyśrodkowana, a właściwy list wyjustowany.

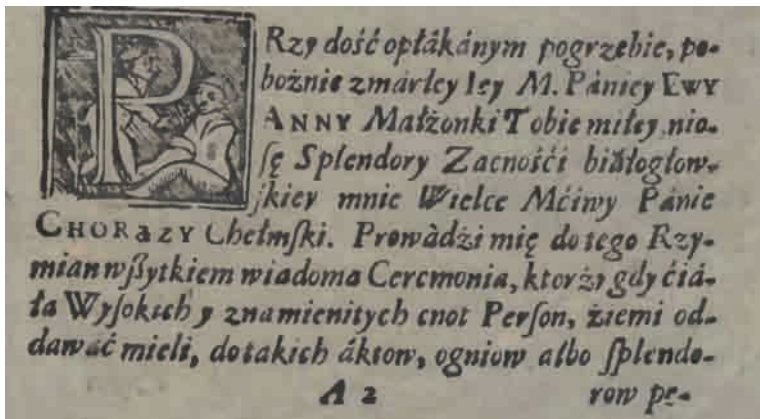

Segment centralny listu dedykacyjnego

Główna część utworu dedykacyjnego jest umieszczona pod inskrypcją dedykacyjną. Zawsze rozpoczyna się inicjałem – antykwową wielką literą (czasem umieszczaną w ramce z ozdobnikami) lub inicjałem odbitym z klocka drzeworytowego, na przykład:

Ilustracja 6. Początek listu dedykacyjnego do Kazania pogrzebnego, ofiary oddanej na dwóch gorach wydatnych... z inicjałem w postaci antykwowej wielkiej litery, która nie jest otoczona ramką. Źródło: Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, sygnatura stare druki 3106.

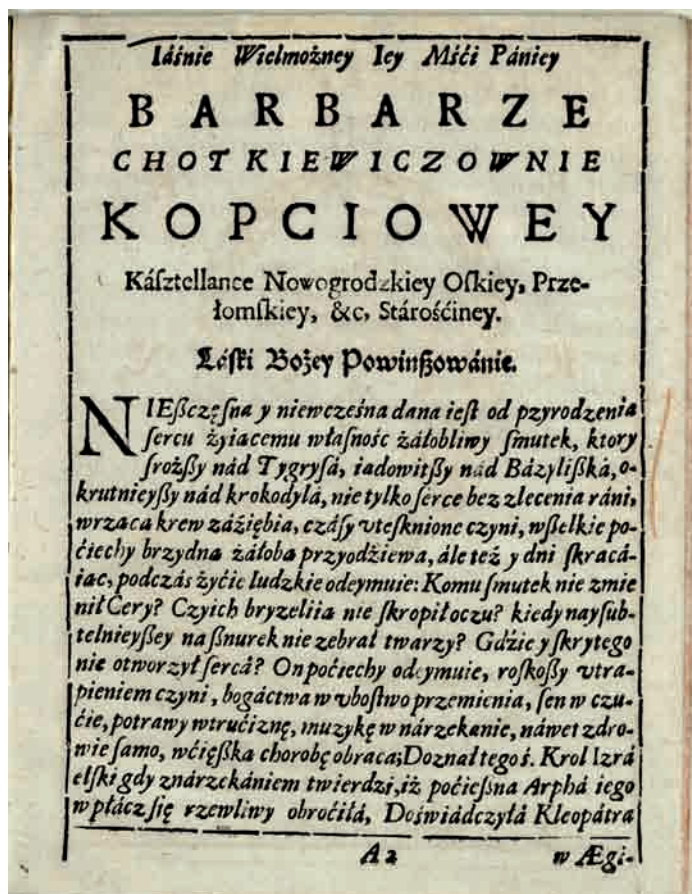

Ilustracja 7. Początek listu dedykacyjnego do kazania Trzy splendori zacności białogłowskiej z ozdobnym inicjałem odbitym z klocka drzeworytowego. Źródło: Biblioteka Główna UMCS, sygnatura Sp-Sd. 1530.

Inicjał odgrywa rolę dekoracyjną, wyróżnia też początek zasadniczej części listu¹⁹.

List dedykacyjny był składany kursywą lub szwabachą, przy czym w większości z analizowanych druków wykorzystano pierwszy z wymienionych rodzajów pisma, na przykład:

¹⁹ Na temat delimitacyjnej funkcji inicjału zob. T. Dobrzyńska, *Jak zaczyna się i kończy wypowiedź*, „Pamiętnik Literacki” 1969, z. 2, s. 133-135.

Ilustracja 8. Początek złożonego kursywą listu dedykacyjnego do kazania *Wieczny woniey roza...* Źródło: Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, sygnatura Sd. 713.925.

Użycie kursywy do składu tej części tekstu było zgodne z ówczesnymi zwyczajami typograficznymi, ponieważ: „W odniesieniu do tekstów polskojęzycznych znalazła [kursywa – A.S.] zastosowanie w przedmowach, listach dedykacyjnych, erratach i nagłówkach”²⁰.

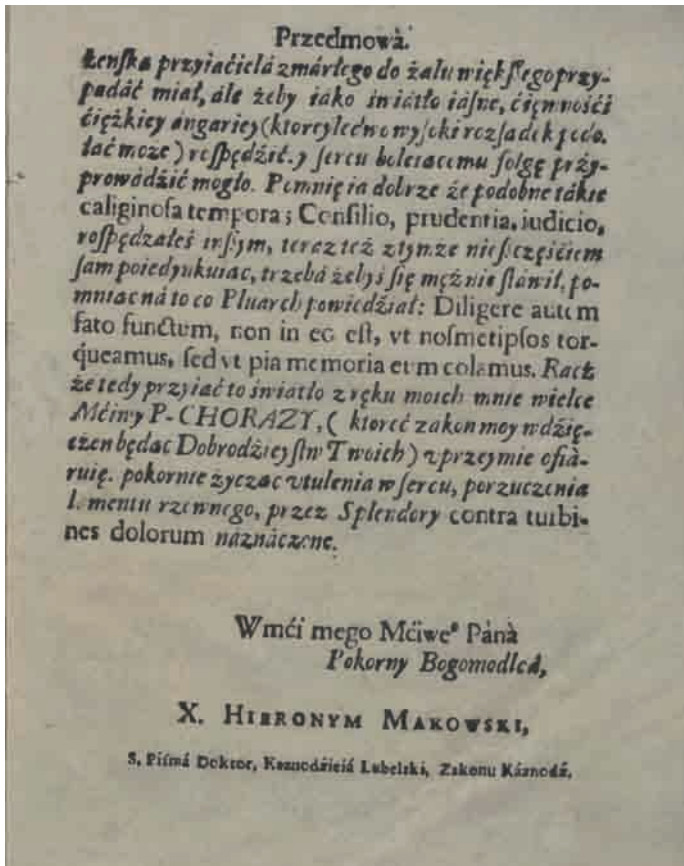
Formuła subskrypcyjna

Listy dedykacyjne analizowanych kazań kończyły się konwencjonalnymi sformułowaniami skierowanymi do odbiorcy prymarnego, na przykład: „*Tę te- | dy lichą poćiechę moię, proszę racz przyiąć zá wdzię- | czne, przy ktorey ia y famego siebie zá niegodnego*

²⁰ M. Juda, *Pismo drukowane...*, s. 220.

| Bogomodlcę Wm. Memu M. Pánu życzliwie oddaię." [KP, k. A3v]. Tego typu formuły znajdowały się w finalnej części listu dedykacyjnego, pod nimi zamieszczano w większości analizowanych kazań podpis autora dedykacji, na przykład: „W.m. Mego M. Pána | vniżony Bogomodlcá. | **X. HIERONIM MAKOWSKI** S. Písmá | Doktor/ Káznodzieiá Lubelſli/ | Zakonu Káznodziey[jkiego].” [KP, k. A3v]. Pierwszy z wymienionych elementów znajduje się we wszystkich analizowanych kazaniach, podpis kaznodziei nie jest obligatoryjny – brakuje go w jednym utworze.

Sposób składu formuły zapowiadającej zakończenie kontaktu był identyczny, jak zapis głównej części listu dedykacyjnego. Podpis autora (jeśli wystąpił) był oddzielony od niej interlinią i wyrównany do prawej strony, na przykład:

Ilustracja 9. Ostatnia strona listu dedykacyjnego kazania *Trzy splendori zacności białogłowskiej*... Źródło: Biblioteka Główna UMCS, sygnatura Sp-Sd. 1530.

Antroponimowi towarzyszyły konwencjonalne określenia kaznodziei, sugerujące jego uniżoność względem adresata dedykacji, na przykład: „**W. I. W. M. M. Páná | y Dobrodzieiá | Sługa y Bogomodlca X. Fráncijzek Grábiecki**” [CHZP, s. 4 nlb.], i tytulatura funkcyjna „**S. | Theologiey Doktor Zakonu Kázno- | dzieyjskiego.**” [CHZP, s. 4 nlb.]. Nie wystąpiły tu prawidłowości dotyczące składu tych elementów określonym rodzajem pisma drukowanego. Zawsze jednak po liście dedykacyjnym zostawiano wolną przestrzeń tak, aby tekst kazania rozpoczął się na nowej stronie²¹.

Segment centralny kazania

Motto

Tekst właściwy kazania był poprzedzony cytatem z Pisma Świętego, pełniącym funkcję motta²² „*Qui viuit et credit in me non morietur in aeternū.* | **IOAN, 10.**” [WWR, k. A3v]. Cytat zawsze występował w języku łacińskim, zdarzało się, że dodawano również jego tłumaczenie na język polski. Niekiedy przed mottem umieszczano określenie gatunkowe „**KAZANIE**” [SPS, s. 7], „**KAZANIE | POGRZEBOWE**” [WWR, k. A3v].

W odniesieniu do tego komponentu tekstu kazania nie można stwierdzić regularności w sposobie składu określonym rodzajem pisma drukowanego. Należy jednak zauważyć, że motto zawsze umieszczano w górnej części strony i je wyśrodkowywano (zob. il. 10).

Tekst główny

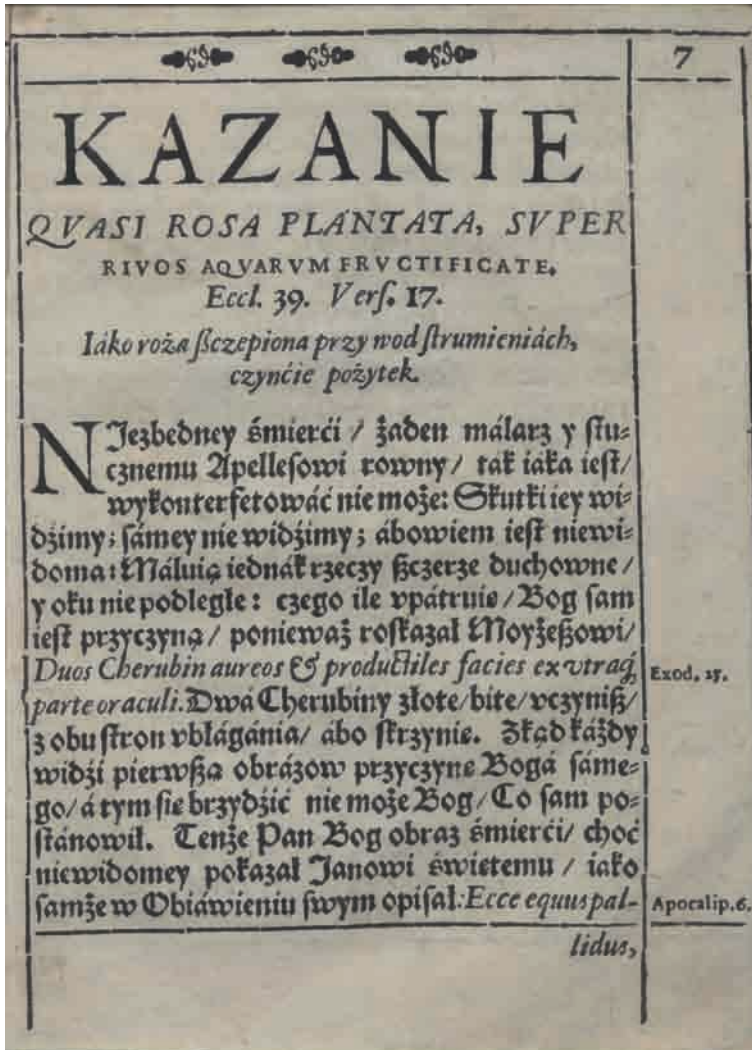
Właściwy tekst kazania oddzielano od motta interlinią. Składano go zawsze szwabachą, a więc pismem zwyczajowo służącym w tym czasie do zapisu tekstów w językach narodowych²³. W każdym z analizowanych kazań na początku umieszczano inicjał. W niektórych drukach sygnalizowano początek tekstu również poprzez złożenie jego pierwszej linijki czcionkami większego stopnia (zob. il. 11).

²¹ W kazaniu *Szlachcic polski starożytny...* drukarz umieścił po liście dedykacyjnym również winiętę.

²² M. Skwara określa ten segment tekstu jako *temat*. Zob. *idem, Polskie drukowane oracje pogrzebowe XVII wieku. Bibliografia*, Gdańsk 2009, s. 68.

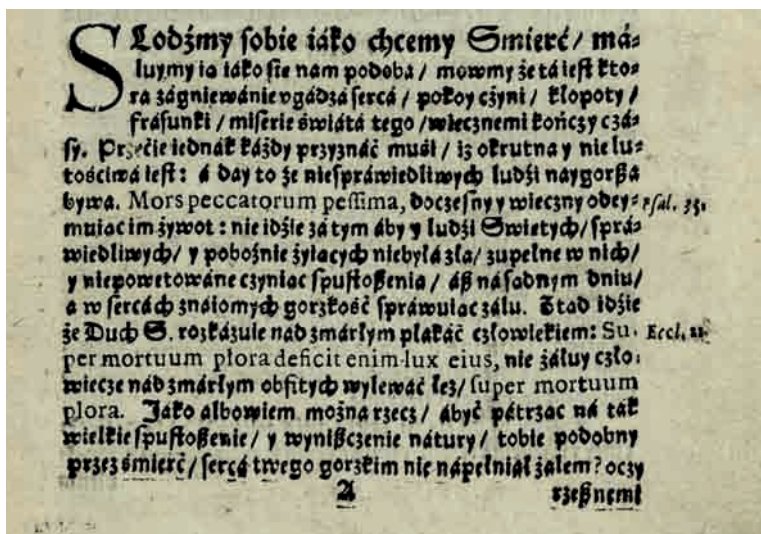
²³ Zob. M. Juda, *Pismo drukowane...*, s. 98, 218.

Ilustracja 10. Pierwsza strona kazania *Szlachcic polski starozytny...* z umieszczonymi w jej górnej partii określeniem gatunkowym i mottom w języku łacińskim oraz polskim. Źródło: Biblioteka Główna UMCS, sygnatura Sp-St. 1740.

Ilustracja 11. Początek kazania *Chorągiew żywota pobożnego synow koronnych...*, k. A. Antykwowy inicjał na początku tekstu, pierwszy wers złożony czcionkami większego stopnia niż dalsza część kazania. Źródło: Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, sygnatura Sd. 713.71.

Tekst kazania był wyjustowany, dzięki czemu odróżniał się od umieszczonego powyżej motto. Drukarz stosował w nim też wcięcia akapitowe, sygnalizujące semantyczne zróżnicowanie oracji. Inne sposoby delimitacji, takie jak wyróżnianie segmentów tekstowych większych niż akapit, występowały sporadycznie.

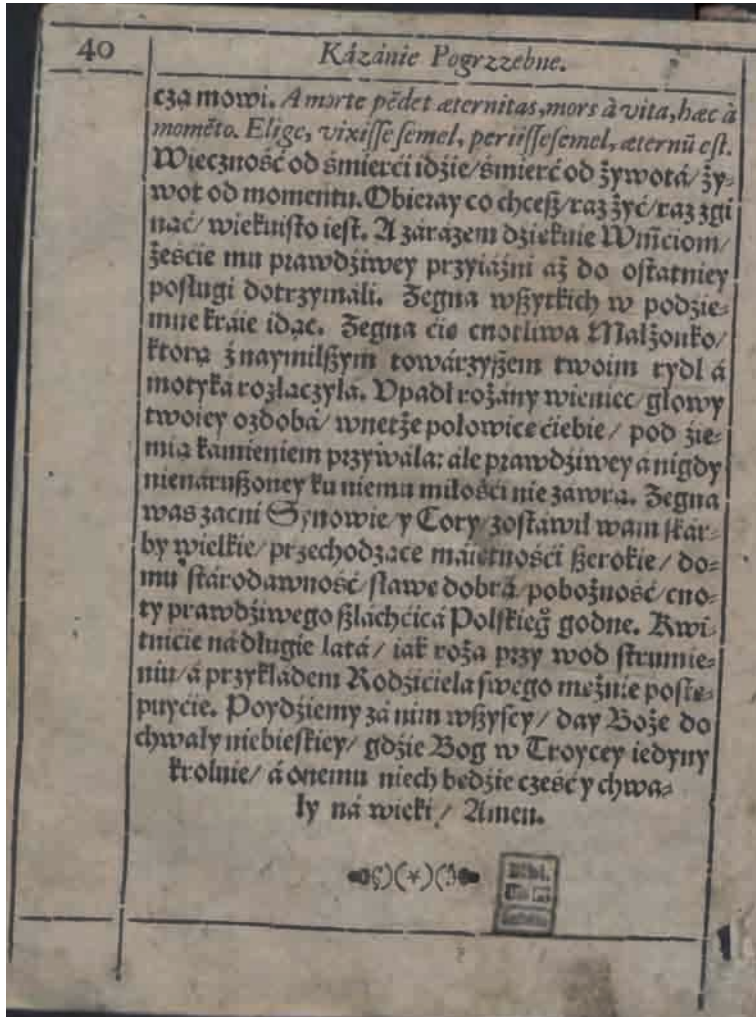
Segment finalny

Finalna część kazania pogrzebowego miała we wszystkich analizowanych drukach kształt modlitwy, która miała charakter pochwalny lub błagalny, na przykład: „Poydziemy zá nim wżyſcy/ day Boże do | chwały niebieſkiej/ gdzie Bog w Troycey iedyny | kroluie/ á onemu niech będzie cześć y chwa- | ły ná wieki/ Amen.” [SPS, s. 40] czy „Przydaiąc y | to: Odpoczynek wieczny day mu Pánie/ á ſwiá- | łość wiekuiſta niech mu ſwieci. | AMEN.” [KP, k. E2]²⁴.

Końcowa część kazania była zapisywana szwabachą, czyli takim samym rodzajem pisma drukowanego, jak jego segment centralny. Od tej reguły zdarzały się jedynie sporadyczne wyjątki. Inne było natomiast ułożenie tekstu na stronie. Jeśli ilość wolnego

²⁴ W formule finalnej kazania *Wieczney woniey roza...* wystąpiły oba wymienione typy modlitwy.

miejsca na stronie była wystarczająca, to drukarz wyśrodkowywał tekst, nadając mu formę trójkąta zwężającego się ku dołowi, na przykład:

Ilustracja 12. Ostatnia strona kazania *Szlachcic polski starożytny...* Końcowa część tekstu w formie zwężającego się ku dołowi trójkąta. Źródło: Biblioteka Główna UMCS, sygnatura Sp-St. 1740.

Dostrzegalna jest też tendencja do umieszczania po tekście ozdobnika, który podnosił estetykę druku oraz graficznie sygnalizował zakończenie kazania.

***

Struktura tekstowa lubelskich kazań pogrzebowych jest typowa dla budowy barokowych utworów reprezentujących tę odmianę piśmiennictwa²⁵. Lubelskie kazania mają standardową budowę i szatę typograficzną – składają się z karty tytułowej, listu dedykacyjnego i tekstu głównego. Na stronie *recto* ich kart tytułowych znajdują się: motyw przewodni kazania; imię, nazwisko i określenia etykietalne zmarłego; imię i nazwisko kaznodziei wraz z informacjami o nim; czas i miejsce wygłoszenia kazania; adres wydawniczy. Odwrotna strona kart tytułowych bywała niezadrukowana lub zawierała: cytat, drzeworyt herbowy albo stemmat. List dedykacyjny był we wszystkich kazaniach poprzedzony inskrypcją wskazującą adresata listu, kończył się zaś subskrypcją wygaszającą kontakt, a często także podpisem kaznodziei. Segment centralny rozpoczynał się w każdym kazaniu cytatem z Pisma Świętego, a kończył formułą modlitewną.

Ukształtowanie typograficzne wymienionych elementów struktury lubelskich kazań pogrzebowych potwierdza tezę o celowym charakterze rozwiązań stosowanych przez drukarzy. Wyrażali oni strukturalizację tekstową, wykorzystując określone rodzaje pisma drukowanego, zapisując wybrane fragmenty tekstu wielkimi literami, stosując światło, wyśrodkowanie, wyjustowanie, wyrównanie do prawej strony czy rozpoczynając poszczególne części tekstu na nowych stronach. Standaryzacja lubelskich kazań pogrzebowych zaznacza się więc na dwóch płaszczyznach: tekstowej i typograficznej.

Wykaz skrótów cytowanych źródeł

CHZP – Grabiecki Franciszek, *Chorągiew zywota pobożnego synow koronnych na pogrzebie... Jana z Olszowa Gniewosza, chorążego lubelskiego etc., przemowa rozwinięta ostatniego dnia sierpnia roku... 1654 przez x... theologiey doktora dominikana... w kościele lubelskim s. Stasniława...*, Lublin, w Drukarni Jana Wieczorkowicza J.K.M. Typ., [po 31 VIII 1654], <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/doccontent?id=147529&from=FBC> [dostęp: 11.09.2015].

KP – Makowski Hieronim, *Kazanie pogrzebne, ofiara oddana na dwóch gorach wydatnych, wystawiona na pogrzebie... Jana Adama Komorowskiego, opata wąchockiego... w kościele zamoyskim przez... kaznodzieię lubelskiego... dnia 9 stycznia roku 1648*, w Lublinie, [b.dr., Druk. Jana Wieczorkowicza, po 9 I 1648], <http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=106736&from=FBC> [egzemplarz zdefektowany; dostęp: 11.09.2015].

SPS – Biesiekierski Jan Augustyn, *Szlachcic polski starożytny na pogrzebie sławney pamięci... Woyciecha Wybranowskiego z Wybranowa kleynotu Poray, wystawiony w kościele*

²⁵ Zob. M. Skwara, *op. cit.* We wstępie tej pracy zamieszczono szczegółowe informacje na temat barokowych kazań pogrzebowych.

kraśnickim farnym..., Lublin, u Pawła Konrada, 1632, <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/doccontent?id=528&from=FBC> [dostęp: 11.09.2015].

TSZ – Makowski Hieronim, *Trzy splendori zacności białogłowskiej pokazane na pogrzebie... Ewy Anny Pszoncyney, chorążiny chełmskiej... w kościele lubelskim s. Stanisława Oycow Dominikanow 9 April. Anno Dni 1643*, [Lublin], Typis Viduanis [Anny Konradowej, po 9 IV 1643], <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/doccontent?id=530&from=FBC> [dostęp: 11.09.2015].

WWR – Wituński Augustyn, *Wieczny woniey roza nowem grodem zalu otoczona, przez smierc... Basylego Kopia, kasztelana nowogrodzkiego... podana przy oddaniu ciała do ziemie w kościele wierzchowskim dnia 22 kwietnia roku Pańskiego 1636 przez...*, Lublin, u Pawłowej Konradowej, 1637, <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/doccontent?id=147643&from=FBC> [dostęp: 11.09.2015].

Bibliografia

- Bartmiński J., Niebrzegowska-Bartmińska S., *Tekstologia*, Warszawa 2012.
- Czarski B., *Stemmaty w staropolskich ksiązkach, czyli Rzecz o poezji heraldycznej*, Warszawa 2012.
- Dobrzyńska T., *Jak zaczyna się i kończy wypowiedź*, „Pamiętnik Literacki” 1969, z. 2, s. 133-148.
- Dziok-Strelnik I., *Bibliografia starych druków lubelskich 1630-1800*, Lublin 1997.
- Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Bierkenmajer, Wrocław 1971.
- Febvre L., Martin H.-J., *Narodziny książki*, przeł. A. Kocot, M. Wodzyńska-Walicka, posł. P. Rodak, Warszawa 2014.
- Górski K. et al., *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Projekt*, Wrocław 1955.
- Juda M., *Karta tytułowa staropolskiej książki drukowanej*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2002, t. 46, s. 67-77.
- Juda M., *Pismo drukowane w Polsce XV-XVIII wieku*, Lublin 2001.
- Juda M., *Stemmata w drukach lubelskich XVII-XVIII wieku*, „Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Historyczny” 2014, nr 4 (38), s. 99-112.
- Loewe I., *Gatunki paratekstowe w komunikacji medialnej*, Katowice 2007.
- Ocieczek R., *O różnych aspektach badań literackiej ramy wydawniczej w książkach dawnych*, [w:] *O literackiej ramie wydawniczej w książkach dawnych*, red. R. Ocieczek, Katowice 1990, s. 7-19.
- Skwara M., *Polskie drukowane oracje pogrzebowe XVII wieku. Bibliografia*, Gdańsk 2009.
- Szwejkowska H., *Książka drukowana XV-XVIII wieku. Zarys historyczny*, wyd. 3 popr., Wrocław 1980.
- Tutak K., *Dedykacja i jej językowe ekwiwalenty w drukach polskich z XVI i XVII wieku*, „Poradnik Językowy” 2014, nr 7 (716), s. 41-52.
- Tutak K., *O dedykacjach w drukach polskich XVI i XVII wieku (grafia i interpunkcja)*, Kraków 2013.

- Uździcka M., *Tytuł utworu literackiego. Studium lingwistyczne*, Zielona Góra 2007.
- Witkowska-Kunach J., *Stan badań nad produkcją wydawniczą Pawła Konrada i jego następców w latach 1630-1667*, [w:] *Lublin a książka. Materiały z konferencji naukowej Lublin-Pszczela Wola, 6-7 listopada 2002 r.*, red. A. Krawczyk, E. Józefowicz-Wisińska, Lublin 2004, s. 173-193.
- Wojtak M., *Gatunki prasowe*, Lublin 2004.

Standaryzacja struktury tekstu i jego ukształtowania typograficznego w lubelskich kazaniach pogrzebowych z XVII wieku

Streszczenie: W funkcjonującej w latach 1630-1667 w Lublinie drukarni ukazywały się liczne kazania pogrzebowe. Podstawą materiałową badań jest pięć reprezentatywnych utworów należących do tej odmiany piśmiennictwa. Analizowane kazania mają standardową budowę – składają się z karty tytułowej, listu dedykacyjnego i tekstu głównego. Na stronie *recto* ich kart tytułowych znajdują się: motyw przewodni kazania; imię, nazwisko i określenia etykietalne zmarłego; imię i nazwisko kaznodziei wraz z informacjami o nim; czas i miejsce wygłoszenia kazania oraz adres wydawniczy. Odwrotna strona kart tytułowych bywa niezadrukowana lub zawiera cytaty, drzeworyt herbowy albo stemmat. List dedykacyjny jest we wszystkich kazaniach poprzedzony inskrypcją wskazującą adresata listu, kończy się zaś subskrypcją wygaszającą kontakt, a często także podpisem kaznodziei. Segment centralny rozpoczyna się w każdym kazaniu cytatem z Pisma Świętego, a zamyka go formuła modlitewna. Ukształtowanie typograficzne wymienionych elementów struktury lubelskich kazań pogrzebowych świadczy o celowym charakterze rozwiązań stosowanych przez drukarzy. Wyrażali oni strukturalizację tekstową, wykorzystując określone rodzaje pisma drukowanego, zapisując wybrane fragmenty tekstu wielkimi literami, operując przestrzenią niezadrukowaną, stosując wyśrodkowanie, wyjustowanie, wyrównanie do prawej strony czy rozpoczynając poszczególne części tekstu na nowych stronach. Standaryzacja lubelskich kazań pogrzebowych zaznacza się więc na dwóch płaszczyznach: tekstowej i typograficznej.

Słowa kluczowe: kazania pogrzebowe, struktura tekstu, typografia

Standardization of the Text's Structure and Its Typographical Shape on the Example of Lublin's Funeral Sermons from 17th Century

Summary: The printing house, that worked in 1630-1667 in Lublin, published many funeral sermons, five of which are the basis of the present analysis. The structure of the analysed sermons is typical for this type of literary activity. They consist of the title page, the dedication letter and the main text of sermon. On the *recto* side of title page, there are such pieces of information as: the leitmotiv of the sermon, the name, surname and formal title (honorific) of the deceased, the name, surname of the preacher with some information about him, the place and time of preach and the address where the sermon was issued. The reverse of the title page sometimes is not printed or there are some quotations, heraldic woodblock prints or other heraldic emblems. The dedication letter is always preceded by an inscription that points at the addressee and is finished by a subscription that suppresses contact. Finishing the dedication letter with the signature of preacher is also very common. The central part is started by a quotation from the Holy Bible and is finished by a prayerful formula. The typographical structure of the

mentioned elements of funeral sermons issued in Lublin in 17th century attest to the intentional character of the solutions used by the printers. They expressed the structuralisation of text by using definite types of print in particular parts of the text, capital letters, unprinted space, text aligned to centre, adjusted text, text aligned to the right or starting new parts of the text on the new page. The standardization of funeral sermons from Lublin is marked at two levels: the level of the text and the typographical level.

Key words: funeral sermon, text's structure, typography